

РЕЦЕНЗІЇ

Малгожата Дурбас, Тадеуш Сроґош

Академія імені Яна Длуґоша, м. Ченстохов. Польща

ДИСКУСІЇ НАВКОЛО СТАТУСУ АЛХІМІЇ Й РЕКОНСТРУКЦІЇ АЛХІМІЧНОГО ПИСЬМЕНСТВА

Рецензія на монографію: Рафаїл Т. Прінке, Оманливе коло помилок. Алхімічна література до кінця XVIII ст., Інститут історії науки ім. Л. та А. Біркенмаєрів, Варшава 2014, 895 с. (Rafał T. Prinke, Zwodniczy ogród błędów. Piśmiennictwo alchemiczne do końca XVIII wieku, Instytut Historii Nauki im. L. i A. Birkenmajerów, Warszawa 2014, ss. 895, ISBN 978-83-87992-84-2)

Надзвичайно важливою з точки зору історика є видана у 2014 р. праця Рафаїла Тадеуша Прінке про алхімічну літературу кінця XVIII ст. Донедавна алхімія як переднаукова практика, яка поєднує елементи, що і сьогодні наявні у певних галузях знань, залишалася поза межами досліджень історика. Довгий час її вважали «небажаною» дисципліною, у цілому непотрібною в історіографії. Серед інших польських істориків алхімії, яким Рафаїл Тадеуш Прінке присвячує книгу, автор виділяє Романа Бугая (1922–2009) і Володимира Губицького (1914–1977), праці яких не отримали належного їм визнання в науковому співтоваристві. Тепер, в епоху міждисциплінарних досліджень, алхімія знову потрапила «в милість», завдяки чому багато свідчень алхімічної культури можуть розраховувати на ґрунтовний аналіз.

У вступі монографії автору належало би поставити запитання: чи дослідження історії людського бачення алхімії, яка згідно із сучасним стандартом академічної науки творила свої теоретичні конструкції, відносячи їх до неіснуючої реальності, є у цілому правомірне? Згідно із сучасним стандартом досліджень у галузі культури, що переважає в сучасній європейській літературі з історії природничих наук, немає жодних раціональних підстав для того, щоб алхімія не могла бути предметом досліджень. Її можна максимально аналізувати з різних точок зору залежно від дослідних цілей, що були реалізовані автором даної історичної праці. Алхімія була до того ж формою свідомості, певною перспективою пізнання, достатньо висвітленою в джерелах. Головна дилема стосується різноманітних галузей історичних досліджень. Далі запитаємо, чи дослідник минулої реальності може ігнорувати факти і процеси, відображенні в джерелах? Позитивна відповідь на це питання не є принаймні досягненням так званої сучасної історіографії.

Рафаїл Тадеуш Прінке чітко визначив мету й об'єкт дослідження, критично розглянув проблему вибору методології, яку застосував у роботі. Відкинув можливість дослідження алхімії в категоріях, запропонованих Мірча Еліаде й Карлом Густавом Юнгом, що стосуються символів і архетипів із різних епох, культурних сфер і тенденцій, які оперують статистичними даними для виправдання власних інтелектуальних конструкцій. Пізнавальною метою дослідження є аналіз образу алхімії, використаний у літературі, із застосуванням певного критичного апарату, що вживається при опрацюванні матеріалів із історії історіографії. Враховуючи величезний ресурс літератури автор старанно окреслив комплекс праць, які піддає історіографічному аналізу, не взявши до уваги ті, у яких алхімія є лише в назві і не відображена у змісті, а також праці без посилань, які б дозволили чітко

пов'язати їх з історією хімічної практики. Прінке подав спосіб аналізу алхімії за допомогою текстів, у яких вона згадується, що вийшли з-під пера численних авторів, і їх зміст був відображенням їх індивідуальної свідомості, що базувалася на основі раціональності, загального знання про світ, ставлення до релігії і насамперед реального знання раніше сформованої алхімічної літератури. Із такої позиції автор корелює назву монографії, що є вільним перекладом позицій, узятих із трактату найвідомішого польського алхіміка, який жив у XVI ст., Михайла Сендзівоя. Назва символізує аналіз трансформації текстів у результаті перекладів, поетичних адаптацій, не завжди точного копіювання.

Вибір теми залежить від стану досліджень, тобто від існуючих прогалин в історіографії або полеміки з попередніми фактографічними й інтерпретаційними результатами. Дослідник даного питання повинен орієнтуватися в літературі щодо предмета дослідження, а також слідкувати за літературою, що стосується конкретної проблеми, пов'язаної із темою. Те, як Рафаїл Тадеуш Прінке впорався з цим завданням, використавши також і новітню іноземну літературу, не викликає нарікань. Наголосимо, що бібліографія займає 137 сторінок. Звісно, можна було б додати деякі позиції, пов'язані з темою¹, але вони б не змінили основного ходу розповіді.

У праці було використано стародруки й інші видані твори з алхімії. На жаль, автор не наважився на докладніший поділ бібліографії і не виділив джерел і літератури за предметом дослідження. Прінке використав також критичні джерела, що стосуються алхімії, видані англійською й німецькою мовами, у тому числі джерела, доступні в Інтернеті. Це допустима науково-дослідна практика, особливо в ситуації розпорошення джерел чи різноманіття мов, у тому числі, наприклад, східних. Крім того, дослідник, на жаль, не мав на меті переосмислення алхімічних творів.

Прийняті Рафаїлом Тадеушем Прінке хронологічні рамки вважаємо правильно визначеними. Початок викладу стосується висвітлених у писемних джерелах перших згадок щодо алхімії, а кінець – епохи Просвітництва, коли алхімія була остаточно «витіснена» за межі науки. У таких визначених хронологічних рамках Прінке не вивчає алхімію як протохімію або як її ненаукове протиставлення (псевдонауку), а визначає її як певний вид свідомості, що прагне стати наукою. Такий підхід узгоджується із стандартами, прийнятими в сучасній історіографії науки.

Концепція досліджень, обраних ученим відповідає практиці історика або антрополога культури, а не природознавця, спрямованого продемонструвати алхімію з небагатьох раціональних елементів знань і практики. Автор намагався реконструювати алхімічну літературу, відтворену в джерелах, із урахуванням перспективи пізнання самих алхіміків. Історика алхімії можна назвати антропологом культури, який досліджує формування свідомості в результаті сприйняття культури, відмінної від його власної, із посиланням на інше бачення світу і принципи раціональності його опису, прийняті в тогочасних культурах як наукові. Рафаїл Тадеуш Прінке досліджує алхімію як певну пізнавальну перспективу світу, доступ до якої відкривають мовні свідчення (писемні джерела), аналізовані за допомогою методів, перевірених і прийнятих фахівцями у галузі методології й історії історіографії. Автор досить чітко висвітлює принципи проведеного аналізу алхімічної літератури. Його метою згодом стане визначення поля дискурсу, тобто меж наукових дебатів щодо алхімії, а також подання головних тем суперечностей і розбіжностей на тему алхімії. Дослідник мав намір показати, яким чином алхімія була розтлумачена в літературі, яким було її визначення, за допомогою яких понять вона була описана, які виникали навколо неї суперечності, течії та школи і що впливало з приналежності до них окремих авторів.

¹Наприклад: Paul Hazard, *Kryzys świadomości europejskiej 1680-1715*, tłum. J. Lalewicz, A. Siemek, Warszawa 1974.

Сформований Прінке у такий спосіб образ алхімії як певної пізнавальної перспективи – неоднозначний. Це пов'язано з тим, що описи алхімії подані різними мовами, праці з алхімії притаманні багатьом культурам, з'являлися як паралельно, так і у певному хронологічному порядку. Дослідження Рафаїла Тадеуша Прінке дозволяє окреслити предмет дискусій, що точаться навколо алхімії, визначити науковий рівень авторів, які брали участь у них. Автор намагався зберегти нейтральну позицію, не наголошуючи на значущості окремих напрямків і конкретних представників алхімії.

У двох перших розділах Прінке розглянув свою методологічну й джерелознавчу базу. Спочатку він намагався окреслити межі алхімії, її визначення, класифікацію, наукові перспективи, культурні компоненти й поле дискурсу. У другому розділі, присвяченому джерелам з алхімії, автор визначив їх типологію, ресурс і мову.

У третьому розділі Рафаїл Тадеуш Прінке представив стан алхімії у першому тисячолітті її існування – від пошуку основ у Китаї, грецькому Єгипті, цивілізації ісламу та Індії.

У нас є застереження з приводу авторського використання терміну «грецький Єгипет» для позначення текстів й авторів, які походили з Єгипту і працювали в перших століттях нашої ери, коли долина Нілу була римською провінцією. Ще більшим непорозумінням є включення до цього терміна складників візантійської культури. Крім того, Прінке не міг уникнути перекручування часових меж, проте зазначив, що основи китайської, візантійської, ісламської та індійської алхімії закладали до 1000 року н.е.

Четвертий, великий, розділ присвячено алхімії в середньовічній Європі, коли її представники створювали на основі ісламських узагальнень стиль у європейській культурі, який тривав до Парацельса і навіть Лавуазьє. Стиль цей, пов'язаний із ідеєю філософського каменя й еліксира життя, а для можновладців – з міражем отримання золота, дав у результаті відкриття в галузі хімії і хімічної технології. Рафаїл Тадеуш Прінке влучно висловився, що середньовічна європейська алхімія досягла високого рівня містичних спекуляцій і релігійних прагнень. Однак, незважаючи на досягнення чергової трансформації й використання національних мов у текстах, зовсім не досягла меж своїх можливостей у результаті отримання нових імпульсів від культури Відродження.

У сучасну їй епоху алхімія була не периферійною галуззю, а частиною елітарної культури, що концентрувала увагу найбільших мислителів свого часу. Коротко кажучи, була предметом активного зацікавлення інтелектуальних еліт і у той же час невипробованою галуззю, засудженою церквою. І з цієї причини алхімічні дослідження були оповиті німбом таємничості й загадковості. Її адепти не тільки користувалися поглибленою з роками закодованою понятійною номенклатурою, а й створювали свої власні зашифровані знаки з метою запобігання ідентифікації. У зв'язку з цим алхімія пов'язана з тим аспектом культури нового часу, який до сьогоднішнього дня не достатньо висвітлений у польській історіографії.

Наступні три розділи присвячені XVI – XVII ст., тобто, за визначенням Рафаїла Тадеуша Прінке, космічним прагненням алхімії епохи Відродження, скептичній алхімії часів наукової революції XVII ст. і ентузіастській алхімії епохи бароко. Автор особисто не є прихильником періодизації історії науки відповідно до критеріїв, прийнятих для історії культури. Більше того, незважаючи на часове обмеження наступних розділів, він продовжує дискусію на тему наукової революції Нового часу. Чи мала вона місце в XVII ст., чи, можливо, у більш широкій хронологічній перспективі (XVI – XVIII ст.) або згідно з пропозиціями представників концепції еволюційного характеру науки про революцію в такий тривалий період часу не може бути й мови?

Прінке в окремих фрагментах розділів фактично визначив алхімічну спадщину окремих епох. Наприклад, знайдені в 1936 р. на аукціоні в Лондоні рукописи Ісаака Ньютона не відповідали портрету світського вченого, оскільки значна їх частина – це теологічні й алхімічні міркування. Як справжній протестант Ньютон відкинув теорію матерії Декарта, тому що вона не визнавала божественного втручання в хід процесів природи, а отже, вела до атеїзму. Можна було б навести ще багато прикладів, але достатньо згадати ім'я попередника сучасної хімії Роберта Бойля (1627–1691). У 1661 р. разом із друзями він заснував знамените Королівське товариство. Бойль першим сформулював і запропонував визначення хімічного елементу, визнане й сьогодні. Також першим почав застосовувати індикатори для визначення кислот. Але Бойль вірив у можливість трансмутації металів і проводив алхімічні дослідження². Він піддав сумніву теорію чотирьох елементів, як і правила Парацельса (*soufre, mercure et sel*), увівши поняття хімічного елементу. Хіба його відкриття не були отримані у результаті здійснення копітких досліджень в алхімічній лабораторії? Хіба результати аналізів не були предметом перекладених й оцінених у Королівському товаристві звітів з проведених в поті чола робіт? Навіть Френсіс Бекон, який часто критикував позиції і практики алхіміків, не відмовлявся від алхімії. Він не тільки у своїй природній філософії інтегрував основні аспекти (підстави) думки Парацельса, але й сформував з алхімії одну з наук, у якій його нова методика повинна була бути застосована із метою вдосконалити алхімію. Як і багато філософів тієї епохи, Бекон, не вагаючись, розвинув свою власну концепцію трансмутації металів³.

В останньому розділі монографії описано алхімічний образ епохи Просвітництва, не лише відносно різних течій, але й різних частин Європи. Ідучи тернистим шляхом гіпотез і міфів, Рафаїл Тадеуш Прінке обережно реконструює факти і наводить розбіжності на тему зв'язків пієтизму, відроджених розенкрейцерів і розвиненого у XVIII ст. масонства з алхімією.

XVIII ст. – новаторський період для окультних практик. У науці, заснованій на емпіричних дослідженнях, простір, відведений для сміливців, які намагаються перетворити неблагородні метали на золото, значно скоротився. Хоча однією з характеристик алхімії був експериментальний підхід, оповитий ореолом таємничості й секретності, процедуральні практики залишались в опозиції до епохи «розуму». У великій енциклопедії Дені Дідро чітко розрізняє значення поняття «алхімік» із культивованою ним дисципліною – алхімією від хіміка та хімії. Алхімія «потрапила у немилість», через свій зв'язок із містикою, що суперечило чинним науковим дослідженням сфери розуму.

Додатковим фактором, що перешкоджав участі алхіміків у науковому житті, були критерії перевірки кандидатів для прийняття їх у наукове співтовариство та їх друкованих текстів. Перевагу отримала раціональна наука, раціональна хімія, про яку один із французьких академіків у передмові на тему поступу наук сказав: «Хімія у всі часи була домінуючою галуззю найвидатніших умів, але у написаних знаннях ніколи не згадувалось про мудрість, яку Соломон отримав від вічності»⁴ (переклад наш. – *Авт.*). Однак алхімія і її практикування не були заборонені. Так само, як у XVII ст., учені й надалі користувалися здобутками своїх попередників, у тому числі й алхімічними трактатами. Антуан Лоран Лавуазьє, французький фізик і хімік, скрупульозно вивчав трактати польського алхіміка Михайла Сендзі-

² L.M. Principe, *The Aspiring Adept. Robert Boyle and His Alchemical Quest*, Paperback-october 8, 2000.

³ J. Bernard, *Francis Bacon réformateur de l'alchimie : tradition alchimique et invention scientifique au début du XVIIe siècle*, *Revue philosophique de la France et de l'étranger*, 1/2003, T. 128, p. 23-40.

⁴ L.E. Tressan de, *Sur les progres des sciences*, [w:] *Mémoires de la Société Royale des Sciences et Belles-Lettres de Nancy*, t. III, Nancy 1755, s. 44.

воя, і ми ніколи не дізнаємося, що в них було для нього джерелом натхнення, а що псевдонауковим. Його відкриття, пов'язані не тільки із запереченням існування флогістону, були революційними в історії науки. Формулювання закону збереження маси, доведення необхідності кисню для горіння і в процесі виробництва кислот, а також видання «Traité Élémentaire de Chimie» – першого підручника хімії, назавжди записало ім'я вченого у список видатних відкривачів.

У той же час при європейських дворах і у впливових салонах з'являлися сміливці, які викликали величезний інтерес. Як приклад наведемо постать графа Сен-Жермена, француза, який стверджував, що безсмертний і може перетворювати або виготовляти дорогоцінне каміння. В епістолярних переказах і пам'ятках тієї епохи можна знайти численні «сліди» алхіміка, який був помічений у салонах як на початку XVIII ст., так і наприкінці цього століття все таким же молодим.

Як на таке широке дослідження, певним недоліком є виклад закінчення, особливо відсутність підсумкових висновків у кінці кожного розділу. В кінці монографії Рафаїл Тадеуш Прінке подав інтерпретацію алхімії, що сформувалася після епохи Просвітництва, і заявив, що в той період було завершено фальсифікацію великої гіпотези про існування філософського каменя й еліксиру молодості – речовин, що відповідно перетворюють неблагородні метали на золото і продовжують тривалість людського життя. Проте слід наголосити, що то не можна назвати абсолютною фальсифікацією, що і підтвердив Рафаїл Тадеуш Прінке в подальшій оповіді. Герменевтичну традицію як і раніше продовжено, історики науки відзначали її наявність у романтичній традиції і навіть у XX і на початку XXI ст. З'являлися також езотеричні інтерпретації алхімії.

У своєму творі Рафаїл Тадуш Прінке розмістив також бібліографію, покажчик осіб і персонажів, анотацію англійською мовою.

Праця Рафаеля Тадеуша Прінке може бути неоціненною допомогою для збагачення наукового інструментарію істориків. Зроблена автором точна і логічна систематизація літератури з алхімії з різних цивілізаційних епох являє собою досконалу вихідну базу для подальших детальних досліджень проблем, пов'язаних як із історією науки, так і суміжними галузями.

Надійшла до редколегії 20.12.2015